

**"חי דרך באר שבע" –
למשמעותו של המזבח בתל שבע**

במהלך חפירות שנערכו בשנים 1973-1974 בתל שבע, הוא תל שבע,¹ נמצאו אבני גזית מסותתות, משובצות בקירות של בתי המחסנים ובתוך סוללת העפר מתקופת הברזל 2.2 על אחת האבנים נמצאה חקוקה צורה של נחש מתפתל. כשחברו האבנים יחדיו, התברר שאבנים אלו שייכות למזבח בעל ארבע קרנות (ראה איור מספר 1), שגובהו הוערך על ידי החופר בכ-1.57 מ' מבסיסו ועד ראש קרנותיו. החופר שיער שגם מידות אורכו ורוחבו של המזבח היו זהות, כ-1.60×1.60 מ', זאת בהסתמיות מסוימת, כיוון שרוב אבני המזבח לא נמצאו, ולא היו נתונים מספיקים לשחזור זה.³

איור מספר 1: שחזור המזבח בתל שבע (באדיבות המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב).

1. לשאלת זיהוי האתר, ראה להלן, עמ' 25.
2. Y. Aharoni, 'Excavations at Tel Beer-Sheba, 1973-1974', *Tel Aviv* 2, 1975, pp. 146-168.
3. Y. Aharoni, 'The Horned Altar of Beer-Sheba', *BA* 37, 1974, pp. 2-6.

תגלית יחידאית זו עוררה עניין רב בזמנו, מכיוון שלא נמצאה בארץ מקבילה למזבח זה. חופר האתר יוחנן אהרוני, שם לבו גם לכך שמזבח זה אינו תואם את ההלכה בתורה: "לא תבנה אתהן גזית" (שמות כ', כא).⁴

חפירות מאוחרות יותר שנערכו בתל דן העלו ממצא דומה. נמצאה שם קרן של מזבח גדול, מסותתת היטב. החופר אברהם בירן העריך את גובהו של המזבח בכ-3 מ'. בערך פי שניים מהמזבח בתל שבע.⁵

הדמיון בין שני המזבחות מעלה את הסברה שיש קשר בין שני המזבחות. דן ובאר שבע הם שני אתרים בשני הקצוות של הארץ, ואכן הביטוי "מזן ועד באר שבע" רווח בתנ"ך כביטוי לארץ ישראל במלוא היקפה. העדות המקראית מלמדת שבדן היה פולחן אלילי (פסל מיכה – שופטים י"ח), ובימי ירבעם הושם במקום עגל הזהב (מל"א י"ב, ל). נראה אם כן, שהמזבח בתל שבע שימש לעבודה זרה בדומה למזבח בדן.

לעומת המזבחות בתל שבע ובדן התגלה בערד מזבח השונה מהם באופן מהותי. המזבח בנוי מלבנים לא צרופות ומאבני גוויל שאינם מסותתות המצופות בטיח (ראה איור מספר 2), אורכו ורוחבו היו 2.20×2.40 מ', וגובהו – 1.5 מ'.⁶

איור מספר 2: מזבח הקרבנות בחצר המקדש בערד (באדיבות המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב).

4. שם.

5. א' בירן, דן – 25 שנות חפירות בתל דן, תל אביב 1992, עמ' 188-189.

6. ז' הרצוג, תל המצודות בערד, תל אביב 1997, עמ' 182-209.

"חי דרך באר שבע" – למשמעותו של המזבח בתל שבע

מידות אלה קרובות למידות מזבח העולה, כפי שהן מתוארות בספר שמות (כ"ז, א). נראה אם כן, שבצפון הנגב ידעו את הכללים ההלכתיים של בניית מזבח. אך בעוד שבערד שמרו על כללים אלו, כיוון שהיה זה מזבח לעבודה ה', בתל שבע לא שמרו עליהם, כיוון שהמזבח שם נועד לעבודה זרה.

לכך יש להוסיף, שבתל שבע נמצאו צלמיות של אלות מצריות ושל השור אפיס המקודש למצרים,⁷ וכן צלמיות שהיו נפוצות ביהודה באותה תקופה,⁸ ואילו בערד כלל לא נמצאו צלמיות. נתון זה מלמדנו, שבבאר שבע עבודה זרה הייתה נפוצה, ובערד לא נמצאו עדויות לכך.

המסקנה המתבקשת היא, שבתל שבע היה מרכז פולחני אלילי כמו בתל דן. איננו יודעים את מי עבדו בתל שבע, אך ייתכן שרמז לכך ניתן למצוא בדמות הנחש שנמצאה חקוקה על אחת מאבני המזבח. גם במתחם הפולחני בתל דן התגלו שני פיטסים מעוטרים בתבליט נחש.⁹ אכן, פולחן הנחש היה ידוע ברחבי המזרח התיכון.¹⁰ גם בערד הכנענית (תקופת הברונזה הקדומה 2) התגלה קנקן ועליו תבליט של נחש המקיף את הקנקן,¹¹ וכן על כנים פולחניים בתענך ובבית שאן מתקופת הברזל 1 נמצאו נחשים מכורים בנוסף לדמויות אחרות.¹²

מעניין לציין, שחזקיהו מלך יהודה, לו מייחס אהרונאי את בניית שכבה II בתל שבע ואת הרס המזבח שם, כיתת את נחש הנחושת, במסגרת ביעור העבודה הזרה בארץ: "כי עד הימים ההמה היו בני ישראל מקטרים לו" (מל"ב י"ח, ד). עם זאת כמה שאלות נשארו פתוחות: מדוע פורק המזבח בבאר שבע, ומדוע הוטמנו חלקי בקירות ובסוללה? מדוע נטמנו האבנים ולא נותצו?

כיצד 'בוטל' המזבח בתל שבע?

אהרונאי טען, שהמזבח בתל שבע הוטמן בצורה מאורגנת ובקפידה, בדומה למקדש

7. R. Giveon, 'Egyptian Objects in Bronze and Faience', in: Y. Aharoni (ed.), *Beer-Sheba I, Excavations at Tel Beer-Sheba, 1969-1971 Seasons*, Tel Aviv 1973, p. 54.

8. Ibid. Pl. 27, 28.

9. ראה: א' בירן (לעיל, הערה 5), עמ' 154-155.

10. ראה: מ' הרן, ערך 'נחשתן', *אנציקלופדיה מקראית* ה', ירושלים תשל"ח, עמ' 826-827. על מקומו של הנחש במקרא, ראה: י' זקוביץ, 'נחשים, מקדשים, לחשים ונחשים', בתוך: ד' כרם (עורך), *מגוון דעות והשקפות על הנחש בפרדס*, ירושלים תשנ"ח, עמ' 25-37 (אני מודה לד"ר ישראל רוזנסון שהפנה אותי למאמר זה).

11. ראה: ר' עמירן ואחרים, *ערד הכנענית – עיר שער למדבר*, ירושלים 1997, עמ' 98-101.

12. על כנים אלה וכן על מקבילות נוספות מרחבי המזרח התיכון, ראה: פ' בק, 'כני הפולחן מתענך: לבירור המסורת האיקונוגראפית של כלי הפולחן שנתגלו בארץ בתקופת הברזל א', בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), *מנוודות למלוכה*, ירושלים 1990, עמ' 417-446 (בעיקר עמ' 430). שם הפניות למקומות נוספים.

בערד. האומנם? עיון בדו"ח החפירה¹³ מלמד, שאבני המזבח התגלו בכמה מקומות באתר. שלוש קרניים שימשו בשימוש משני בקיר שחסם את אחד הפתחים בבית המחסנים, הרביעית נמצאה שבורה בפינה הצפון-מערבית של המחסן, ולדעת אהרונאי היא שימשה כאבן מפתן באחד מפתחי המחסנים. אבנים נוספות התגלו בשורת הנדבכים שמעל הנדבכים שבהם התגלו קרנות המזבח. אבן אחת התגלתה במדרון מחוץ לשער, ושבר נוסף התגלה בקיר תמך של החלקלקה המיוחס לשכבה III. שבר זה התאים לאחת האבנים שהתגלו בקיר בית ממערב לשער (בית המחסנים נמצא מצפון לשער).¹⁴ אהרונאי גם מציין, שרק כמחצית מהאבנים נמצאו.

האם לזה ייקרא 'גניזה מסודרת ומאורגנת'? נראה בבירור, שבוני שכבה II לא ייחסו כל חשיבות וקדושה לאבנים אלו, ולכן קשה להניח שמדובר בתהליך גניזה של מזבח מקודש. תהליך ביטולו של המזבח בתל שבע שונה מהותית מהדרך בה נקטו בערד, שם 'נקבר' המקדש בשלמותו במקומו. נראה אם כן, שהמזבח בתל שבע בוטל, וייתכן שחלק מאבניו נותצו, כיאה למזבח לעבודה זרה, וכמקובל בתקופה זו. חלק מאבני המזבח שלא שוברו, שובצו בשימוש משני ברחבי האתר, כיוון שניתן להשתמש באבני הגזית הללו לשימושים נוספים.¹⁵ ראוי לציין, שהאתר בנוי ברובו מאבני נחל שנמצאו בנחל באר שבע ובנחל חברון הסמוכים, ומלבני בוך. ניצול אבני גזית הזמינות לשימוש התבקש מאליו.¹⁶

התיעוד במקרא

את עקבותיו של אתר פולחני זה ניתן למצוא ככל הנראה במקרא. הנביא עמוס אומר: "הנשבעים באשמת שִׁמְרוֹן ואמרו הִי אֱלֹהֵיךָ דָן וְחֵי דֶרֶךְ בָּאֵר שֶׁבַע וְנָפְלוּ וְלֹא יָקוּמוּ עוֹד" (ח', יד), ובמקום אחר: "וְאֵל תִּדְרֹשׁוּ בֵּית אֵל וְהִגְלַגְל לֹא תִבְּאוּ וּבָאֵר שֶׁבַע לֹא תַעֲבְדוּ כִּי הִגְלַגְל גִּלְהָ וּבֵית אֵל יִהְיֶה לְאֶנֶךְ" (ה', ה). פסוקים אלה מלמדים, שבתקופת עמוס (במאה השמינית לפנה"ס) היה באזור באר שבע מקום פולחן לעבודה זרה, בדומה לזה שבדן. התיאור בפסוקים אלה משתקף יפה בממצא הארכאולוגי,¹⁷ ועולה בקנה אחד עם תיאורן שכבה III ככל הנראה למהלך המאה

13. ראה לעיל, הערה 2.

14. אהרונאי (לעיל, הערה 2, עמ' 154) הסביר את הימצאות שבר האבן בקיר המיוחס לשכבה III, בכך שאבן זו נשברה במהלך בניית המקדש. יש להעיר שניתן לתארך את הריסת המזבח לזמן בניית החלקלקה של שכבה III. אין כל ראיה שהמזבח נהרס בזמן בניית שכבה II.

15. על פי הברייתא במסכת עבודה זרה, ניתן להשתמש באבני מזבח שנועד לעבודה זרה, זאת במצב שרוב אבני המזבח נותצו (עבודה זרה נג ע"ב - נד ע"א).

16. הימצאות צלמיות לעבודה זרה בשכבה II באתר (ראה לעיל, הערות 7, 8), מלמדת שהפרומה הפולחנית של חזקיהו לא החזיקה מעמד בתל שבע.

17. על הקשר בין הפסוקים לבין המזבח שהתגלה, כבר עמד בקצרה, ללא הסבר, זאב הרצוג. ראה: ז' הרצוג, 'למשמעות המושג "במה" לאור הממצא הארכאולוגי', בית מקרא עג,

"חיי דרך באר שבע" – למשמעותו של המזבח בתל שבע

השמינית. בוני שכבה II, המתוארכת לשלהי המאה השמינית, ביטלו את המזבח שהיה שייך לשכבה III, בת תקופתו של עמוס.

"דרך באר שבע"

שאלה נוספת בה דנו חוקרי מקרא שונים היא, מה משמעות הביטוי "דרך באר שבע". ביטוי זה חריג ומשמעותו לא ברורה, ועל כך נשתברו קולמוסין.¹⁸ נראה כי התשובה טמונה בשאלה האם תל שבע הוא באר שבע המקראית? נראים דבריו של נדב נאמן, שבאר שבע המקראית טמונה בתחומי באר שבע החדשה בביר שבע,¹⁹ ולדעתו תל שבע היא שבע, המוזכרת כאחת מערי שמעון בסמוך לבאר שבע (יהושע י"ט, ב). אכן תמונת המצב בתל שבע אינה עולה בקנה אחד עם ידיעותינו שבני שמואל שפטו את העם בבאר שבע (שמ"א ח', ב), כיוון שיש להניח לאור זה שבאר שבע הייתה אתר חשוב בתקופת שמואל, ואילו הממצא הארכאולוגי בתל שבע מלמד, שבתקופת השופטים היה המקום אתר קטן ודל ובוודאי לא מקום מרכזי.

בארכיון המכתבים של אלישיב, המפקד של מצודת ערד בסמוך לחורבן הבית הראשון, התגלה מכתב שבו הצטווה אלישיב לשלוח אספקה לכוח צבאי שישב בבאר שבע (מכתב מספר 3).²⁰ לאור זאת נראה, שהיה יישוב כלשהו בבאר שבע בשלהי תקופת הבית הראשון, אולם האתר בתל שבע חרב על פי אהרונם בימי חזקיהו בסוף המאה השמינית, כמאה שנים קודם לתאריכו של המכתב. בנוסף לכך, בחפירות שונות ברחבי העיר באר שבע התגלו ממצאים מתקופת הבית הראשון כך שבוודאי היו בימי הבית הראשון שני יישובים סמוכים, האחד בתחומי ביר שבע והשני בתחומי תל שבע. נראה אם כן שיש לקבל את דעתו של נאמן, שתל שבע אינו באר שבע.

קיומם של שני אתרים: ביר שבע ותל שבע, המשמרים את שמותיהם של באר שבע ושל שבע המקראיות, עולה בקנה אחד עם ידיעותינו ההיסטוריות, ועם הממצא הארכאולוגי.

תשל"ח, עמ' 177-182. נראה שזאב הרצוג ביטל דעתו מפני דעתו של יוחנן אהרונם. במקום אחר הוא משווה בין המקדש בערד למזבח בבאר שבע. ראה: ז' הרצוג, ערך 'באר שבע', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ ישראל** 1, ירושלים 1992, עמ' 140.

18. ראה: א' ליפשיץ, 'פולמוס "בית דוד" – בעקבות הכתובת מתל דן', בתוך: ה' ברוך וא' ליפשיץ (עורכות), **דוד מלך ישראל חי וקיים?**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 78-9, ובעיקר עמ' 25. המחברת מביאה דעות שונות ומגוונות, המנסות להתמודד עם הצירוף "דרך באר שבע", בעיקר עם הדעה המשנה את המילה "דרך" ל"דרך", והמפרשת מונח זה כשם של אל בלתיידוע בשם 'דוד'. זאת בקשר לכתובת 'בית דוד' שהתגלתה בדן. ראה שם גם הערות והפניות.

19. N. Na'aman, 'The Inheritance of Sons of Simeon', *ZDPV* 96, 1980, pp. 132-152.

20. ראה: י' אהרונם, **כתובות ערד**, ירושלים תשל"ו, עמ' 18-19.

עיון במפת האזור מראה, שתל שבע נמצא בסמוך לציר הדרך מחברון לבאר שבע. ייתכן שלזה התכוון עמוס בצירוף דרך באר שבע. מדובר באתר שנמצא על הדרך לבאר שבע,²¹ הוא 'שבע' המקראית, הוא 'תל שבע'. באתר זה, שהיה אתר ממלכתי מתוכנן, היה גם מקום פולחן, ששימש מרכז לתושבים של דרום הארץ, בדומה למתחם בתל דן. המקדש בערד לעומתו, שימש כמרכז לעבודת ה' ועל כן נבנה על פי כללי התורה.

21. אהרונ' טוען, ש"הדרכים המכוננות במקרא בשמות, נקראות על פי רוב על שם סופן, כגון 'דרך-שור', שפירושה הדרך שבה הולכים לשור: 'דרך אדום', היא הדרך העולה לאדום וכדומה". ראה: י' אהרונ', **ארץ-ישראל בתקופת המקרא – גיאוגרפיה היסטורית**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 33.

יש גם להוסיף, שאחת הדרכים מאזור חברון למצרים עברה דרך באר שבע. ראה פרשת ירידתו של יעקב למצרים דרך באר שבע (בראשית מ"ו, א). באר שבע הייתה אחת התחנות בדרכו של אליהו מיזרעאל לחורב (מל"א י"ט, ג).